

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА ДЕЗАДАПТАЦІЯ ОБДАРОВАНИХ ДІТЕЙ ЯК ФАКТОР ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ

Подольська Єлизавета Ананіївна – доктор соціологічних наук, професор, завідувач кафедри філософії та гуманітарних дисциплін Харківського гуманітарного університету «Народна українська академія»;

Єременко Юлія Вікторівна – директор Харківського фізико-математичного лицю № 27

В статье проанализированы внутренние и внешние, объективные и субъективные детерминанты актуализации и реализации феномена одаренности школьников. В качестве базовой характеристики одаренности определена творческая активность личности, которая находит свое проявление и развитие в условиях той или иной образовательной среды. Выявлены причины и характеристики социально-психологической дезадаптации детей и подростков. Выделены две группы факторов дезадаптации: внутренние (индивидуально-типологические) и внешние (социально-психологические). Подчеркнуто, что влияние этих факторов на личность одаренного ребенка повышает уровень тревожности, изменяет самооценку ребенка, что вызывает у него чувство дисгармонии, актуализирует социальную дезадаптацию, проявляющуюся в различных формах асоциального, в том числе агрессивного, поведения. Обоснован вывод о том, что несоответствие условий и требований учебного процесса в рамках конкретного учебного заведения, социальной среды в целом психофизиологическим потребностям и возможностям одаренных детей является одним из важнейших рискогенных факторов их девиантного поведения.

Ключевые слова: одаренность, творческая активность, социально-психологическая дезадаптация, отчуждение от школы, девиантное поведение.

У статті аналізуються внутрішні та зовнішні, об'єктивні та суб'єктивні детермінанти актуалізації та реалізації феномену обдарованості школярів. В якості базової характеристики обдарованості визначається творча активність особистості, що знаходить свій прояв та розвиток в умовах певного освітнього середовища. Виявляються причини і характеристики соціально-психологічної дезадаптації дітей та підлітків. Виокремлюються дві групи факторів дезадаптації: внутрішні (індивідуально-типологічні) і зовнішні (соціально-психологічні). Підкреслюється, що вплив цих факторів на особистість обдарованої дитини підвищує рівень тривожності, змінює самооцінку дитини, що викликає у неї відчуття дисгармонії, актуалізує соціальну дезадаптацію, яка виявляється в різних формах асоціальної, у тому числі агресивної, поведінки. Обґрунтовується висновок про те, що невідповідність умов і вимог навчального процесу в межах певного навчального закладу, соціального середовища в цілому психофізіологічним потребам і можливостям обдарованих дітей є одним із важливіших ризикогенних чинників їхньої девіантної поведінки.

Ключові слова: обдарованість, творча активність, соціально-психологічна дезадаптація, відчуження від школи, девіантна поведінка.

It is identified internal and external, objective and subjective determinants of actualization and realization of the phenomenon of gifted students. As a basic characteristic of talent is defined creative activity of man as a manifestation of the creative nature of the mind and its development according to the educational environment. The causes and characteristics of social and psychological maladjustment of children and adolescents are revealed. Two groups of maladjustment factors: internal (individual-typological) and external (social and psychological) are determined. The impact of these factors causes an increase of the level of trait anxiety, changes of self-concept that gives rise to disharmony and social exclusion. Social - psychological problems of gifted children are manifested in the forms of maladaptive behavior (antisocial, aggressive, etc.). It is proved that for reasons of non-compliance of conditions and requirements of the educational process, social environment psychophysiological possibilities and needs of gifted children; they fall into the category of deviant risk.

Keywords: deviant behavior, depression, deprivation, endowments, exclusion from school, positive deviation, social and psychological maladjustment, creative activity.

Зміна парадигми суспільного розвитку, входження України у світовий освітній й інформаційно-технічний простір зумовлюють соціальний запит на обдаровану, творчо орієнтовану особистість. Більшість учених оцінюють кількість обдарованих дітей від 1-2% до 20% від загального числа дітей [2]. Важливим завданням сучасного суспільства, зокрема українського, є актуалізація творчого потенціалу обдарованих дітей як ресурсу свого розвитку. На жаль, сьогодні в Україні ніхто не займається обдарованою молоддю системно, та цілеспрямовано. При декларованій державою підтримці обдарованих дітей та молоді насправді вони у переважній більшості полишені самі на себе і мають підтримку, як правило, лише від батьків.

За кордоном накопичено значний досвід роботи з обдарованими дітьми. Існують числені публікації з питань обдарованості. Значний інтерес для розуміння природи обдарованості мають дослідження Дж. Гілфорда, Р. Кеттелла, Дж. Рензулі, Р. Д. Стернберг, Дж. Фельдх'юсена, К. А. Хеллер та ін. Певний досвід наукової розробки проблеми обдарованості існує також у вітчизняному академічному дискурсі. Так, вплив соціокультурних факторів на розвиток обдарованості у дітей став предметом досліджень таких науковців, як І. В. Арендачук, Т. І. Комарова, О. Б. Лактіонова, Р. А. Літвак, Т. М. Тихомірова та ін. Завдяки їхнім працям було не тільки концептуалізовано феномен обдарованості, але й розроблено методіку її діагностики.

У контексті обраної нами проблеми велике значення мають напрацювання таких дослідників, як Дж. Гілфорд, С. Майлз, Я. А. Пономарьов, Е. В. Снімщиков, С. В. Титов, О. Ю. Фісенко, О. В. Шарапановська, які акцентують свою увагу на тому, що творчо обдаровані люди нерідко відчувають соціально-психологічну дезадаптацію, депресію, стрес, що призводять до саморуйнівної поведінки. Оскільки дезадаптація є багатфакторним феноменом, вивчення її причин і механізмів здійснюється з точки зору різних підходів: медичного (Ю. О. Александровський, В. Є. Каган, С. Б. Семічева), онтогенетичного (Л. С. Виготський, О. М. Лук, В. В. Рубцов, Т. Г. Рахматулін), соціально-психологічного (С. А. Белічева, Н. С. Лейтес, А. М. Матюшкін, Р. Р. Шаяхметова), педагогічного (Т. Н. Гущина, С. М. Івах, А. В. Кулемзіна, О. А. Логінова, А. І. Савенков, В. І. Слободчиков) та інших.

Однак, незважаючи на розробленість досить широкого кола проблем, пов'язаних з обдарованістю, за рамками наукового аналізу залишаються питання соціальної зумовленості обдарованості, соціальної ролі обдарованої особистості тощо. З огляду на це, нагальною потребою є соціологічна концептуалізація феномену обдарованості, що може бути базою для моделювання процесу розвитку обдарованості, розробки теоретичних засад і практики освіти творчо обдарованих дітей.

Мета даної статті – виявити чинники соціально-психологічної дезадаптації творчо обдарованих дітей та її вплив на актуалізацію їхньої девіантної поведінки.

Здійснений нами аналіз наукових джерел з цієї проблеми дозволив виявити певне протиріччя: з одного боку, існує потреба суспільства у творчих людях, реалізація якої потребує створення сприятливих умов для розвитку творчо обдарованих дітей, а з іншого, – бракує теоретичних, зокрема соціологічних, та методичних розробок щодо запобігання соціально-психологічної дезадаптації обдарованих дітей та способів їхнього впровадження в практику роботи з такими дітьми.

Реалізуючи мету цієї статті, перш за все зазначимо, що творча обдарованість проявляється у нестандартному баченні світу і нешаблонному мисленні. Розглядаючи творчість, в основному, у позитивному духовно-культурному контексті, дослідники вбачають у ній і таку форму поведінки, яка не узгоджується з прийнятими нормами, але при цьому не порушує правові й моральні приписи груп. Згідно такого підходу, творчість по суті являє собою позитивну девіацію, тобто виступає як культурно схвалюване відхилення, що служить розвитку суспільства [5; 6; 8].

Погоджуючись з позицією цих авторів, ми тлумачимо творчу діяльність як специфічну девіацію, відхилення від усталених у суспільній свідомості традиційних норм. Творчість по суті являє собою своєрідний вихід за межі заданого, відхилення від нього.

Кожна девіація містить у собі руйнівний і творчий початки. Під позитивною девіацією ми розуміємо соціально значущі відхилення в діях людини від загальноновизнаних норм поведінки, що сприяють прогресу системи, підвищують рівень її організованості, допомагають подолати застарілі, консервативні або навіть реакційні стандарти поведінки. З огляду на це, зневага до розвитку обдарованих дітей, в кінцевому рахунку, обертається для суспільства великими матеріальними, політичними, моральними збитками.

Творчий потенціал є закладеним від народження; він може по-різному проявлятися в процесі дорослішання людини. Важливим показником цього процесу є яскраво виражена пізнавальна потреба. Творчо обдарована особистість здатна проявляти неабияку розумову активність, схильність до експериментування, відкритість до нових ідей. У переважній більшості поведінка обдарованих дітей є мотивованою, вони добре адаптуються, в тому числі до ситуації невизначеності.

Однак вони мають певні соціально-психологічні особливості, які потрібно враховувати в роботі з цією категорією дітей. Оскільки обдаровані діти висувають високі вимоги до себе і оточуючих, мають загострене відчуття справедливості, їм нерідко не вистачає емоційного балансу. Вони досить критично ставляться до власних досягнень, в результаті чого, як засвідчують дослідники, страждають від низької самооцінки. Прояви тривожності у обдарованих дітей можуть провокуватися їхнім надмірним прагненням відповідати очікуванням дорослих. Соціальні, батьківські, власні вимоги бути успішним можуть спровокувати у обдарованої дитини острах невдач, відчуття власної неповноцінності, привести до перфекціонізму.

Як свідчить практика, деякі особливості поведінки неординарної дитини можуть привести до незрозуміння її ровесниками, до конфліктності їхніх взаємовідносин, до ізоляції творчо обдарованої дитини від звичайних дітей. Серед причин цього називаються такі, як: невміння слухати співбесідника, прагнення до домінантності, бажання брати на себе роль організатора спільних ігор, тенденція до демонстрації власних знань (яка у значній мірі закріплюється дорослими), намагання монополізувати увагу дорослого, нетерпимість по відношенню до менш успішних дітей, некомформність, звичка робити зауваження іншим і т. п.

Обдаровані діти більшою мірою, ніж їхні ровесники зі звичайним рівнем розвитку, відчувають негатив у взаємодії та взаємовідносинах з однолітками, що зумовлюється їхньою підвищеною чутливістю до соціальної дійсності. Тому різні негаразди у спілкуванні з іншими людьми можуть суттєво вплинути на їхні уявлення про себе і свої можливості. Така ситуація потребує особливої уваги дорослих, оскільки найважливішою умовою реалізації творчого потенціалу таких дітей є наявність у них позитивної Я-концепції. Як вже зазначалось, зазвичай обдаровані діти проявляють підвищену вимогливість до себе та інших, нетерплячість до порушників власних канонів. Такі особливості свідомості й поведінки іноді призводять до того, що неординарна дитина не визнає авторитетів, що суттєво ускладнює процес її навчання, проте допомагає сформувати свій власний стиль.

Визначальним джерелом розвитку дитини є її найближче оточення. зокрема сімейне та шкільне середовище як інститути соціалізації особистості. Аналізуючи середовище як джерело розвитку дитини, слід враховувати, що за останнє десятиліття серед факторів розвитку обдарованих дітей усе більшу значущість набувають електронні засоби масової комунікації, комп'ютерні онлайн-ігри, спілкування в соціальних мережах тощо, завдяки чому життя дитини все більше переміщується у віртуальний світ. З огляду на це, батьки, вчителі, керівники освітніх закладів мають робити все, щоб запобігти такому явищу, як інтернет-залежність, ризики актуалізації якого засвідчують численні соціологічні дослідження (див., наприклад :[4; 6; 7]).

Шкільний навчально-виховний процес не тільки залучає дитину до наукових знань, до скарбів світової культури, але й навчає розрізняти добро і зло, формує моральні цінності. Однак школа може стати і джерелом депривації. Неприятлива морально-психологічна та інтелектуальна атмосфера у шкільному колективі, тривале обмеження можливостей самореалізації обдарованої дитини можуть привести до серйозних моральних травм. Як підкреслює К. А. Хеллер, у обдарованих дітей найчастіше виникають такі проблеми:

- неприязне сприйняття школи: оскільки навчальні програми здаються обдарованим учням нецікавими, то вони можуть втратити бажання вчитися, що, у свою чергу, може зумовлювати їхню проблемну поведінку;
- відмінні від звичайних дітей ігрові інтереси: оскільки обдарованим дітям подобаються складні ігри, то вони можуть замкнутися на собі, опинитися в ізоляції;
- неконформність: обдаровані можуть протестувати проти стандартних вимог, особливо якщо вони не відповідають їхнім інтересам, здаються їм безглуздими;
- зануреність у філософські проблеми: обдаровані діти частіше, ніж звичайні, шукають відповіді на питання світоглядного порядку, замислюються над тим, що таке смерть, потойбічне життя, релігійні вірування тощо;
- невідповідність між фізичним, інтелектуальним і соціальним розвитком: обдаровані діти надають перевагу спілкуванню й іграм з дітьми старшого віку, тому їм важко ставати лідерами, оскільки вони поступаються старшим підліткам у своєму фізичному розвитку [9].

На нашу думку, головна проблема полягає в тому, що відчуження від школи сприймається учнем як природна поведінка. У цьому контексті підкреслимо, що як свідчать соціологічні та соціально-психологічні дослідження, а також педагогічна практика, відчуження стало досить розповсюдженим явищем у системі шкільної освіти. Це проявляється, перш за все, у негативному або байдужому ставленні до школи, до навчання як цінності. Дослідники дійшли висновку, що 50% усіх обдарованих дітей у школі такими не визнаються. Нерідко обдаровані діти, супроти очікувань, відстають у навчанні і входять до категорії проблемних учнів. Вони відмовляються навчатися, часто налаштовані проти школи, бувають тривожними та неуважними, виказують незацікавленість оточуючим середовищем, занурені у свої роздуми. Такі діти дуже словоохочі, водночас завдання, особливо письмові, виконують погано; вони нетерплячі; часто непопулярні серед однокласників; уміють приховувати свої здібності [1; 3; 7].

Ускладнення процесів розв'язування соціальних і психологічних проблем, які виникають у неординарних дітей у ході їхньої соціалізації, призводить до того, що творчо обдаровані діти стають категорією девіантного ризику. Не завжди і не кожна обдарована дитина може легко проявити себе в суспільстві, що зумовлює розвиток її дезадаптивного стану, який може виникати в результаті невідповідності соціопсихологічного або психофізіологічного статусу дитини вимогам тієї чи іншої соціальної ситуації. Оскільки їхній талант далеко не завжди визнається, творчо обдаровані діти нерідко відчувають соціально-психологічну дезадаптацію, депресію, стрес, що призводять до саморуйнівної поведінки. На жаль, як свідчить практика, саме творчі люди у найбільшій мірі схильні до девіантної поведінки (алкоголізму, наркоманії, суїциду тощо).

З огляду на зазначене вище, ми вважаємо, що важливою умовою успішної соціалізації обдарованих дітей є їхня соціально-психологічна адаптація до оточуючого середовища, перш за все шкільного. На наш погляд, соціально-психологічна адаптація – це такий стан взаємовідносин особистості і групи, коли особистість продуктивно виконує свою провідну діяльність, не вступаючи у тривалі зовнішні і внутрішні конфлікти; при цьому вона стабільно самостверджується і вільно проявляє свої творчі здібності. Що стосується процесу дезадаптації, то його сутністю є порушення різних форм взаємодії людини з оточуючим середовищем. Оскільки розвиток творчо обдарованих дітей майже завжди супроводжується складним набором різного роду психологічних, психосоматичних і навіть психопатологічних проблем, то ця категорія дітей, як підкреслювалось вище, може включатися до «групи ризику».

Аналіз феноменів соціальної дезадаптації обдарованих підлітків дозволив нам виділити дві групи факторів дезадаптації: внутрішні (індивідуально-типологічні) і зовнішні (соціально-психологічні). Вплив цих факторів на особистість обдарованої дитини викликає підвищення рівня тривожності, зміну самооцінки, що приводить до виникнення особистісної дисгармонії і, як наслідок, до соціальної дезадаптації. Н. М. Іовчук виділяє такі фактори, що сприяють дезадаптації, в тому числі й обдарованих дітей: сімейні, шкільні, середовищні, соціальні, соматичні, психічні, вікові, корекційно-профілактичні [3].

У залежності від природи, характеру і ступеня порушень соціальної адаптації дослідники зазвичай виділяють: 1) патогенну дезадаптацію, що виникає при відхиленнях психічного розвитку; 2) психосоціальну дезадаптацію, пов'язану зі статеві-віковими й індивідуально-психологічними особливостями учнів (кризові явища, акцентуації характеру, особливості емоційно-вольової, пізнавальної та мотиваційної сфер); 3) соціальну дезадаптацію, що проявляється у порушенні норм моралі і права, в асоціальних формах поведінки і деформації системи її внутрішньої регуляції (ціннісних орієнтацій, соціальних установок тощо) [3; 4; 7].

У контексті аналізу обраної нами проблеми важливо акцентувати увагу на тому, що соціально-психологічна дезадаптація є багатофакторним процесом зниження і порушення здатності дитини до різних видів діяльності, а причиною цього є невідповідність умов і вимог навчального процесу, соціального середовища в цілому психофізіологічним та когнітивним потребам і можливостям неординарної дитини.

Дезадаптація у творчих людей може проходити як у непатологічній формі (життєві переживання, самотність, надто критичне ставлення до своїх досягнень або, навпаки, відмова від творчості тощо), так у патологічній, що проявляється у девіантних формах (агресивна поведінка, суїцид, проміскуїтет тощо). Якщо у непатологічній формі дезадаптація відбувається за рахунок звуження сфери діяльності і спілкування, то патологічна дезадаптація супроводжується руйнуванням основних напрямів адаптаційної діяльності. Як підкреслює О. В. Шарапановська, обдаровані діти схильні до таких станів, як стрес, фізичні і психічні захворювання, емоційне переживання. Особистісні труднощі творчо обдарованих дітей ще більше ускладнюються у випадках формування у них заниженої самооцінки і своїх можливостей, низького рівня потреб, критичності до себе, нездатності реалізувати свої потенційні здібності [7].

Аналіз існуючих наукових напрацювань та наш власний педагогічний досвід дозволили нам виділити основні чинники та водночас показники дезадаптації обдарованих дітей:

- труднощі у знаходженні близьких по духу людей;
- відсутність інтересу до ігор з ровесниками менш високого інтелектуального рівня;
- конформність, прагнення до спілкування і в той же час невміння підлаштуватися під інших людей;
- відмова від своєї індивідуальності;
- ранній інтерес до світоглядних та філософських проблем, намагання осмислити сенс життя;
- втрата мотивації до навчання.

Все перераховане вище багато в чому зумовлює неадекватні реакції обдарованих дітей на умови і вимоги середовища, їхню незадоволеність своїм положенням у групі або своїми досягненнями, зниження самооцінки, несприйняття своєї індивідуальності, інертність та замкнутість у собі (див. про це докладно:[1; 4; 8]).

Отже, наша власна педагогічна практика та здійснений нами аналіз наукових публікацій засвідчують, що соціально-психологічна дезадаптованість обдарованих дітей, яка зумовлюється їхніми індивідуальними психологічними особливостями та соціальними чинниками (насамперед ставленням до таких дітей у найближчому оточуючому середовищі), може призвести до тих, чи інших проявів девіантної поведінки цієї категорії дітей та підлітків. Як виявилось, науковий аналіз обраної нами проблеми здійснюється у контексті психологічних та педагогічних студій. Соціологічних досліджень зазначених феноменів практично немає. Проте існує нагальна потреба саме у соціологічному вивченні чинників, механізмів та наслідків процесів дезадаптації обдарованих дітей. Наші подальші наукові розвідки будуть присвячені саме соціологічному аналізу проблем життєдіяльності обдарованих дітей. В межах цього аналізу ми плануємо з'ясувати ціннісні преференції представників цієї групи, мотивацію їхніх навчальних та дозвіллевих практик, культурний капітал батьківської сім'ї, власний соціальний капітал обдарованих дітей, рівень їхньої конфліктності, девіантних проявів у повсякденній поведінці тощо.

Література:

1. Гудзовская А. А. К постановке проблемы социальных ожиданий субъектов образовательного процесса в отношении детской одаренности / А. А. Гудзовская // Социальные явления – журнал международных исследований. – 2015. – № 3. – С. 57-65.
2. Давидова Л. Про основні засади державної підтримки обдарованих дітей та молоді на Україні [Проект закону України] [Електронний ресурс] / Л. Давидова. – Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/JD3FR00A.html (дата обращения: 10.07.2016).
3. Иовчук Н. М. Интеграция детей с особенностями развития в образовательное пространство: Сборник статей, методических материалов, нормативно-правовых документов / Под ред. проф. Шипициной Л. М. / Н. М. Иовчук. – М.: Ритм, 2006. – 365 с.
4. Литвак Р. А. Закономерности социализации одаренных детей в современных социокультурных условиях / Р. А. Литвак, Т. В. Бондарчук // Современные исследования социальных проблем (электронный научный журнал). – 2012. – № 1(09). – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.sisp.nkras.ru (дата обращения: 15.07.2016).
5. Нечитайло И. С. Теоретико-методологические основы изучения образования как фактора социально-классовой дифференциации / И. С. Нечитайло // Наукові студії Львівського соціологічного форуму «Багатомірні простори сучасних соціальних змін»: збірник наукових праць. – Львів: Видавничий центр Львівського національного університету ім. Івана Франка, 2008. – С. 306–311.
6. Подольська Є. А. Сучасні технології в освіті: інноваційно-активний сценарій / Подольська Є. А. // Соціальні технології: заради чого? яким чином? з яким результатом? : монографія / Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечнікова. – Одеса, 2015. – С. 338–354.
7. Шарапановская Е. В. Социально-психологическая дезадаптация детей и подростков. Диагностика и коррекция / Е. В. Шарапановская. – М., 2006. – 300 с.
8. Podolskaya E. Education as the Matrix of Relationships and Conditions = Освіта як матриця відносин і станів / Podolskaya Elisaveta, Nazarkina Victoriya // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Сер. Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи. – Харків, 2014. – № 201. – С. 199–204.
9. Heller K. A. International Handbook of Giftedness and Talent. / K. A. Heller, F. J. Mönks, R. Subotnik, R. J. Sternberg. – Pergamon, 2000. – 950 p.